

УДК 821.162.1:321.64 К.Мочарський, Г. Герлінг-Грудзінський

Олеся НАХЛІК

Львівський національний університет імені Івана Франка

АНТИТОТАЛІТАРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ РЕЦЕПЦІЇ («БЕСІДИ З КАТОМ» К. МОЧАРСЬКОГО ТА «ІНШИЙ СВІТ» Г. ГЕРЛІНГА-ГРУДЗІНСЬКОГО)

Стаття присвячена висвітленню ролі польської літератури в осмисленні українцями комуністичної та нацистської тоталітарних систем, проаналізовано значення одночасної появи в українському культурному просторі перекладів книг К. Мочарського та Г. Герлінга-Грудзінського.

Ключові слова: переклад, читач, інтерпретація, анти тоталітаризм.

Artykuł poświęcono wykazaniu roli literatury polskiej w rozmyśleniach Ukraińców nad komunistycznym oraz nazistowskim systemem totalitarnym. Przeanalizowano tu znaczenie jednoczesnego ukazania się w ukraińskiej przestrzeni kulturalnej przekładów K. Moczarskiego i G. Herlinga-Grudzińskiego.

Słowa kluczowe: przekład, czytelnik, interpretacja, antytotalitaryzm.

The article is devoted to the interpretation of the role of Polish literature in Ukrainians understanding of Communist and Nazi totalitarian systems, author analyzes the value of simultaneous occurrence of the translation of the books by K. Moczarski i G. Herling-Grudziński in the Ukrainian cultural space.

Keywords: translation, reader, interpretation, anti-totalitarianism.

Відомий польський інтелектуал Лешек Колаковський якось влучно запитав: «Хіба зек, що помирав у Воркуті, мав почуватися задоволеним і щасливим від того, що він уникнув такої ж участі в Дахау?»¹. Досвід Європи ХХ століття — це народження, розквіт і розпад двох подібних тоталітарних систем — комунізму та фашизму, які знищили мільйони людей. Їхню подібність можна віднайти в атрибутиці, формах тиску й фізичного знищення особистості. Та є тут значно істотніший зв'язок — духовної чи, точніше, антидуховної спорідненості. Такий висновок українці могли зробити щойно після розпаду Радянського Союзу, в традиційній міфотворчості котрого на противагу комуністичній ідеології, що асоціювалася із «захистом рідної землі від загарбників», «розквітом рівності прав», фашистська була абсолютним злом. Проте тут доцільно говорити не про раптове переосмислення, а радше про поступовий і повільний процес викорінення згаданих радянських міфів зі свідомості українців². Одним із

важливих елементів цього процесу стало, на нашу думку, одночасне видання в 2009 році в одному й тому ж чернівецькому видавництві «Книги-XXI» книг двох польських письменників — «Бесіди з катом» К. Мочарського та «Інший світ. Совецькі записки» Г. Герлінга-Грудзінського. Отож, про появу в українській культурі польського табірною (одразу слід уточнити, що у польському літературознавстві існує розрізнення: прозу, яка належить перу колишніх в'язнів нацистських концтаборів, об'єднують окресленням «obozowa», а щоденники, спогади в'язнів радянських концтаборів — окресленням «lagrowa») анти тоталітарного дискурсу, можемо говорити щойно лише від початку ХХІ століття, адже до виходу цих книг в українському перекладі існували лише невелика за обся-

Н. Служіння смерті у фашизмі й комунізмі / Назіп Хамітов, Олександр Кіхно // Сучасність. — 1992. — № 2. — С. 85). Український дослідник Анатолій Карась в одній зі своїх статей вказував: «В ім'я доктрини Гітлер спричинив обдумане вбивство 5100000 євреїв, близько 8000000 циган, 2000000 поляків, близько 6000000 радянських громадян (переважно українців). Гітлер послав на смерть близько 17000000 людей. Однак його залишили далеко позаду Сталін і Мао» (Карась А. Україна на «великій шахівниці» геополітики / Анатолій Карась // Універсум. — 1999. — № 9–10; Сучасність. — 2000. — № 11. — С. 95). Яскравим свідченням, що ще радянська партійна номенклатура та ідеологи розуміли схожість цих двох моделей тоталітарного суспільства є той факт, що коли 1967 року філософ Желю Желев підготував до друку книгу «Фашизм», численні спроби видати її чи то в Болгарії, чи в інших країнах соцтабору були невдалими. Натомість книга, здавалося б, якнайкраще підходила до тематики ідеологізованих «партвидавів», адже викриття фашизму як ворога комунізму й людства визначалося як першозавдання комуністичної пропаганди.

¹ У 1999 році на сторінках журналу «Новая Польша» була надрукована надзвичайно цікава дискусія поміж Лешек Колаковським та Анрі Безансоном «Нацизм и коммунизм — в равной мере ли преступны?» // «Новая Польша». — 1999. — № 2. — Режим доступу: <http://novpol.ru/index.php?id=162>.

² Зокрема, тут варто згадати вельми цікаву статтю, надруковану в «Сучасності» за 1992 рік. У ній автори на прикладі архітектури здійснили аналіз спільних рис обох тоталітарних систем, вказуючи, що комунізм переміг не лише завдяки «незмірним російським просторам та її лютим зимам»: «Комуністичне служіння смерті виявилось сильнішим і глибшим від фашистського. (...) Перемогла міфологія» (Хамітов

гом публікація фрагментів спогадів поляків із радянських концтаборів у «Всесвіті» [21] та видана у 1990 році книга С. Шмаглевської «Біла троянда. Дими над Біркенау» [24], які залишилися цілковито поза увагою українських реципієнтів. Маємо також вагомий привід говорити про розширення географії українських осередків, залучених до популяризації польської літератури. Окрім традиційних Києва, Львова, Харкова (останньому місту щоправда завдячуємо появою польських книг сучасних авторів) додалися ще Чернівці.

«Бесіди з катом» Казімежа Мочарського [17] у Польщі вперше з'явилися ще у 1977 році. Протягом тридцяти років книгу перевидавали близько двадцяти разів, вона увійшла до шкільних хрестоматій. Додамо, що російською мовою розділи з книги були опубліковані у часи перебудови, у 1987 році, в журналі «Знамя» [18], проте як окреме видання книга не вийшла й досі. За словами Адама Міхніка, «Поляки неодноразово, ще в 1933–1939 роках, ставили собі питання про гітлеризм. Чи він поганий, оскільки німецький і антипольський? А чи тому поганий і антипольський, що тоталітарний? Інакше кажучи: чи сутність нацистського зла полягає в його німецькості, чи в його тоталітаризмі? К. Мочарський устами головного героя книги генерала СС Юргена Штроопа, який у квітні й травні 1943 року відправив на той світ 71 тисячу польських євреїв і перетворив частину Варшави на пустельну руїну, дав чітку відповідь на ці питання, ставши противником не лише диктатури і всіляких форм фашизму, але й націоналізму, національної мегаломанії, лицемірства та культурної обмеженості» [16].

Саме «Бесіди з катом» стали першою анти-тоталітарною книгою, котра отримала в Україні резонанс серед українських інтелектуалів, активно обговорювалася на шпальтах всеукраїнських газет, стала об'єктом чималої кількості рецензій [7; 8; 11; 25]. Зокрема в одній із них Олександр Бойченко, описуючи особистий сентимент німецького групенфюрера СС Юргена Штроопа до України, зауважив, що план, котрий хотів реалізувати на українських землях німецький генерал, попри те, що Україна вже давно не є під владою нацистського режиму, ефективно діє. Штрооп сподівався після закінчення війни оселитися на українських землях: «Гаразд, але що б ви зробили з українцями? — логічно поцікавився Мочарський. — Виморили б голодом? Вивезли б за Урал?». Як виявилось, Штрооп мав значно ефективніший і «гуманніший» план: винищувати українців безглуздо

— і з прагматичного погляду (бо хтось же мусив би працювати на його безмежних угіддях, а українці — витривалі працівники), і з погляду, так би мовити, культурного, адже українці дуже гарно співають, відповідно Штрооп зовсім не хотів позбавляти себе такої втіхи. «Але, — не відступав Мочарський, — як би ви змогли довго тримати у покорі такий численний народ?» «Просто, — відповів Штрооп. — Треба лише змусити їх забути, що вони — українці. Ми б залили їх дешевою горілкою, яку вони так люблять, і відібрали б у них книжки українською мовою. Цього досить» [3]. Натомість висновок Б. Пінчевської, котрий вона робить після прочитання книги «Бесіди з катом» про те, що: «У книжці розкрито методологію створення ідеологічної платформи імперської тоталітарної країни, кровопролитного режиму, гомофобії, формування антисемітизму, проявів ксенофобії як обов'язкової складової громадсько-політичних рухів; зрештою створення держави виключно законослухняних громадян і переконливих політиків, здатних свідомо відправляти на смерть інших людей, залишаючись при цьому беззастережно впевненими щодо правомірності власних дій» [19], можна, без сумніву, зробити й щодо книги Г. Герлінга-Грудзінського «Інший світ. Табірні записки».

Символічним, можливо, й цілеспрямованим видавничим вчинком була майже одночасна поява в Україні «Розмов з катом» та «Іншого світу», завдяки україномовним перекладам яких перед українцями вперше була озвучена важлива проблема не лише засудження комуністичного режиму, а й усвідомлення його як цілковитого клону режиму фашистського. Саме на такий змістовий аспект передмови А. Міхніка до «Бесід з катом» звернула увагу Т. Дзик [8]. У передмові однозначно стверджено, що між нацистським і комуністичним режимами більше спільного, ніж відмінного. Європа, зокрема й українці, долали довгий та складний шлях цього усвідомлення: «Комуністичний фальсифікат історії увійшов навіть у респектабельні підручники Гарварда й Оксфорда, Сорбонни та Гайдельберга. Злочини Гітлера стали символом абсолютного зла, злочини Сталіна — прикрими помилками на шляху утвердження великої держави. Трагедії Аушвіца й Треблінки, Герніки й Бухенвальда стали класичними злочинами проти людства. Натомість трагедії Соловків і Голодомору, ГУЛАГу й Катині стали надовго забутими «міфами», про достовірність яких на Заході волали лише одиниці. А, скажімо, про

вигадками націоналістів-антирадянщиків» [15]. Окрім цього, як пояснював сучасну ситуацію А. Безансон на організованій в Україні у 2005 році міжнародній конференції «Советський тоталітаризм: історія та спадщина», «суть комунізму важче збагнути. Якщо нацизм проголошує ідеали виразно гідні осуду (принаймні в очах суспільної моралі), комунізм напозір відданий ідеалам справедливості, рівності, свободи» [1]. Його висновок звучить цілком суголосно висновкам польських інтелектуалів Л. Колаковського та Ч. Мілоша.

Ситуацію із трактуванням у ХХ столітті критичних щодо Радянського Союзу книг Ч. Мілоша, Д. Орвела, А. Моравія, В. Бикова вдало окреслив О. Бойченко в передмові до українського видання твору Г. Герлінга-Грудзінського: «Вважаючи себе лівими, європейські інтелектуали підтримували ідеологію, котру на практиці реалізовував СРСР. Проте ліва ідеологія несумісна з тоталітаризмом. За умови згоди на друк і поширення «Іншого світу» вони опосередковано б визнали, що ця книга правдива, а отже, що комунізм і нацизм — не антагоністи, як хотілося вірити їм, а такі «тоталітарні близнюки», як наполягав Герлінг-Грудзінський. На таку ідеологічну зраду «ліві інтелектуали» йти не хотіли. Легше було просто відвернутися від мільйонів доведених голодом і рабською працею до тваринного стану людей, легше було не бачити колишніх професорів, які тижнями здихають у власних випорожненнях по бараках-трупарнях, і колишніх оперних співачок, які віддаються уркам на очах цілого табору за миску баланди, легше було не читати книжки, в якій усю советську Росію названо «мертвим домом», країною, де «можна втратити віру в людину і в сенс боротьби за те, щоб їй було краще на землі» [3].

Шлях роману «Інший світ» Густава Герлінга-Грудзінського до українського читача, як і колись до європейського, був довгим. Ще на початку 1966 року Іван Кошелівець як тодішній головний редактор «Сучасності» звернувся в Мезон-Ляффіт за порадою, кого з польських письменників передусім було б варто перекласти українською мовою. Гедройць назвав три імені: Марек Гласко, Вітольд Гомбрович, Густав Герлінг-Грудзінський. Лише майже через тридцять років після згаданої розмови як результат

вагомих змін у геополітичному житті Східної Європи й зокрема України з'явилася перша україномовна публікація Г. Герлінга-Грудзінського — фрагменти «Іншого світу» у журналі іноземної літератури «Всесвіт». Ще майже через двадцять років, у 2010 році, книга Г. Герлінга-Грудзінського вийшла в Україні окремим виданням [6] і була презентована під час П'ятого міжнародного літературного фестивалю в рамках 17 Форуму видавців у Львові. Додамо, що у 1989 році завдяки Н. Горбаневській на еміграції вийшло досі єдине окреме російськомовне видання «Іншого світу» [23]. У сучасній Росії в 2000 році окремими книгами вийшли пізніші твори Г. Герлінга-Грудзінського: «Біла ніч любові», котра того таки року друкувалася в журналі «Иностранная литература» [22], та «Гарячий подих пустелі». Додамо, що польський письменник став також об'єктом монографічної розвідки російського дослідника Л. Мальцева [14].

Таке невиразне бажання друку творчості Г. Герлінга-Грудзінського, мабуть, варто пов'язувати насамперед зі складністю осмислення росіянами репресивної діяльності радянського режиму³. Цікаво, що, закидаючи Росії як спадкоємниці Радянського Союзу з усім інструментарієм фізичного та психологічного тиску на людину аж до повного її знищення, продовження репресій супроти людської особистості, в передмові до українського видання «Іншого світу» О. Бойченко виразно застерігав перед ототожненням Г. Герлінга-Грудзінського із затятими русофобами, вказуючи, що «автор «Іншого світу» за десятиліття співпраці з «Культурою» поступово перетворився (це його самохарактеристика) на «речника острівця інакшої Росії в советському морі», увійшовши до редколегії російського еміграційного часопису «Континент» і врешті-решт видавши цілу книгу «Почвари революції» («Upiory rewolucji»), присвячену творчості Достоєвського, Сологуба, Пастернака, Булгакова, Платонова, Солженіцина, Синявського, Данієля та ін.» [3]. Проводячи паралелі з іншими творами подібної тематики, О. Бойченко називав прізвище Ф. Достоєвського, адже саме з каторжним романом російського письменника «Записки з Мертвого дому» пов'язаний «Інший світ», що засвідчує

³ Цікаво, що під час розмови з Г. Герлінгом-Грудзінським у 1994 році одне з питань безпосередньо стосувалося російської реценсії «Іншого світу». Chcę być «niesprawiedliwy». Archiwalny wywiad Krzysztofa Szymoniaka z Gustawem Herlingiem-Grudzińskim. 18 października 1994 roku. Pełen tekst dostępny : <http://zeszytypoetyckie.pl/krytyka/188-chc-by-niesprawiedliwy-archiwalny-wywiad-krzysztofa-szymoniaka-z-gustawem-herlingiem-grudziskim>.

підзаголовок «Советські записки» та відповідний епіграф про «заживо Мертвий дім». Подібними є і структура обох творів, і спосіб розгортання оповіді. Додамо, що ще одним твором про котрий також, безперечно, варто говорити в контексті «Іншого світу», є написаний через рік «Поневолений розум» Ч. Мілоша, а разом ці два твори, як і їхні автори, за словами О. Бойченка, «становлять виразну полемічну пару». Герлінг-Грудзінський не вважав, що кожен, хто співпрацює з комуністичним режимом, заслуговує на беззастережний осуд, але сама колаборація з ним завжди є — нехай навіть часто вимушеною — співучастю в злочині. Тим часом Мілош кидав самозакоханій гідності інтелектуалів рятівну соломинку, стверджуючи, що причиною переходу на комуністичну службу, «крім звичайного страху, крім бажання врятуватися від злиднів і фізичного знищення», було також «прагнення внутрішньої гармонії і щастя» [3]. Слід окремо наголосити, що передмова О. Бойченка виразно скерована на українську сучасність, позаяк вже з перших рядків у ній названі різючі подібності між ситуацією інтелектуального толерування радянського режиму в Європі та сьогоdnішнім лицемірним апелюванням до загальнолюдських цінностей та свобод, зокрема у Росії [3].

Видання стало одним із небагатьох, котре, попри вже усталену в Україні традицію практично мовчазного ігнорування книг подібного змісту, отримало суспільний резонанс, що проявився, зокрема, в численних інтернет-рецензіях. В одній із них під промовистою назвою ««Інший світ»: Етика для людей і звірів» її автор акцентував насамперед на етичній проблематиці твору, котра в концтабірній дійсності «Іншого світу» звучить моторошно та безвихідно. Ці питання «дуже конкретні й поставлені руба, на них треба відповідати, не маючи теоретичної бази: чи ти вкрадеш, якщо будеш голодний? А якщо будеш дуже голодний — чи відбереш останній краєць в такого ж нещасного? Чи донесеш за додаткову пайку про необачне слово товариша? А чи обмовиш невинного за дві? Чи допоможеш товаришеві, який загинається від непосильної роботи? Чи взагалі в таких умовах бувають товариші? А справжній цинік зможе повправлятися в арифметичних задачках: скільки лісу може повалити один професор, поки не вмере від недоїдання? Скільки грамів підгнилих овочів треба красти щодня з ризиком для життя, щоби врятуватися від курячої сліпоти й цинги?» [9].

Шукаючи схожості з романом «Архіпелаг ГУЛаг» Солженіцина, автор рецензії переконував, що існують радше відмінності між авторськими проєкціями того ж явища: «На відміну від нього («Архіпелаг ГУЛаг». — О. Н.) — наскрізь просякненого ненавистю до системи, що ГУЛаг породила, і де досить шаблонні історії в'язнів служать тільки інструментом для її розпалювання — твір Герлінга-Грудзінського наскрізь антропоцентричний. (...) якщо Солженіцин акцентує на питаннях “Звідки взявся ГУЛаг і чи був він закономірним для радянської системи”, то Герлінг-Грудзінський зосереджується на суттєвішому (для в'язня): “Що з цим робити?”. На відміну від “системоненависницького”, до несмаку пафосного “Архіпелагу” “Інший світ” відлунує радше смутком, а не ненавистю» [9]. Як і О. Бойченко, автор рецензії наголосив на актуальності піднятих в «Іншому світі» проблем, оскільки «По-перше, нинішня хитка політична ситуація просто волає про пригадування помилок і жахіть минулого. А по-друге, для молодого покоління (до якого належу і я), для якого Солженіцин — це не глашатай правди, а всього лиш автор кількох нудних томів, ця книга буде хорошою нагодою дізнатися чи пригадати про реалії політичної системи, відголоски якої відчуваються в нашому житті й досі» [9]. Називаючи популярність «Іншого світу» доказом «потрібності літератури такого роду на пострадянських теренах, де дух ностальгії за сталінізмом ще не повністю вивітрився у душах громадян» [10], про вихід «Іншого світу» свій короткий відгук написали також А. Бондар [5], Ю. Поліковська [20] та О. Ірванець [10].

Окрему увагу варто звернути на один з українських текстів-реакцій на появу перекладу твору Г. Герлінга-Грудзінського, в якому його автор апелював не до російської чи польської письменницької традиції ХХ ст., а до творчості українського письменника-табірника Івана Багряного, адже книга Г. Герлінга-Грудзінського «не менш яскраво, художньо і влучно, ніж «Сад Гетсиманський», розповідає про життя радянських в'язнів часів сталінізму, тільки робить це з польської перспективи» [12]. Окремо у рецензії наголошено на трьох найголовніших, на думку О. Коцарева, тезах польського письменника. Перші дві стосуються засудження Г. Герлінгом-Грудзінським держав і режимів, які підпорядковують собі людину тортурами голоду, адже, вмираючи від голоду, вона здатна на нелюдські вчинки. Звідси неможливість вироблення однозначних висновків щодо моралі поведінки

в'язнів системи ГУЛАГ. Третя теза, як вказував О. Коцарев, «можливо, найдрастичніша — Герлінг-Грудзінський вважає сталінські й гітлерівські табори близнюками, незалежно від методології цих систем чи кількості жертв» [12]. Власне на цій тезі, що особливо важлива для сучасних українців, «коли ведуться відчайдушні й безглузді спроби реанімувати й відбілити Імперію Інквізиції, якою був СРСР» [12], наголошував також А. Любка, вказуючи, що, беручи до уваги нечисленну присутність в українській літературі творів на подібну тематику, твір дасть змогу «доповнити мозаїчну картину жахливого стану українців, у тому числі «політичних» в'язнів советських таборів, а отже — довідатися більше про власну історію» [13]. Одним із важливих для усвідомлення суті радянської тоталітарної системи є, безперечно, розуміння факту її запрограмованості на тотальне знищення людини. В «Іншому світі» чітко видно, як ані зразкові громадяни, які віддано служили комуністичній ленінсько-марксистській доктрині, ані опозиціонери, що чинили спротив усьому, що було породжено радянським режимом, не уникнули «залізної мітли советської справедливості» [6].

Український дискурс польської табірної прози покликаний сьогодні відповісти на принципове запитання: чи має Україна, історична доля котрої у ХХ столітті мала з Польщею так багато спільних рис і паралелей, таке ж критичне й уза-

гальнене розуміння двох тоталітарних жахів, що випали на її долю? Гадаємо, той факт, що такі тексти, як «Бесіди з катом» К. Мочарського та «Інший світ» Г. Герлінга-Грудзінського, що віднедавна привертають увагу суспільства як документи-свідчення про недавнє минуле, свідчать про поступовий процес переосмислення українцями минулих подій. Адже якщо нацистський режим завдяки радянській пропаганді вже давно таврований та засуджений, то дії комуністичної верхівки щодо мільйонів українців ще не знайшли однозначної оцінки. Варто додати, що табірна проза як окреме художнє явище, як естетичний літературний феномен українськими літературознавцями ще досі належно не досліджено. Позаяк подібні книги українських авторів-табірників, як-от «Сибірські оповідання» Б. Антоненка-Давидовича, протягом 70 років вилучалися не лише з читацького обігу, а й зі свідомості українських громадян, сьогодні маємо результат у вигляді невміння українських дослідників сприймати епістолярно-мемуарні книги нарівні з такими літературними жанрами, як роман, повість, новела. Проте для сучасної України важливий уже сам факт публікації табірних книг. Усупереч байдужості критики й читача, потік їх видавання не сповільнюється, і це показник суспільної потреби: хай незначна частина суспільства, але усвідомлює бодай «мартирологічну» цінність таких видань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безансон А. Непобічні ефекти комунізму / Анрі Безансон; [пер. з франц. Ігоря Захаркіна] // Критика. — 2005. — Ч. 96. — С. 13.
2. Бойченко О. Віч-на-віч з катом / Олександр Бойченко // Сучасність. — 2009. — Ч. 3-4. — С. 304.
3. Бойченко О. «De profundis». Передмова до «Іншого світу» Г. Герлінга-Грудзінського / Олександр Бойченко // Політ.ua. — 13.10.2011. — Режим доступу: <http://polit.ua/analitika/2011/10/13/deprofundis.html>.
4. Бойченко О. Плани КП(55) — в життя / Олександр Бойченко // Постпоступ. — 2008. — № 2 (22). — С. 7.
5. Бондар А. «Інший світ» випередив Солжениціна на 16 років / Андрій Бондар // Газета по українськи. — 2011. — 18 серпня.
6. Герлінг-Грудзінський Г. Інший світ. Советські записки / Густав Герлінг-Грудзінський; [пер. з пол. Олесь Герасима]. — Чернівці : Книги-XXI, 2010. — 316 с.
7. Гермаківський Р. Репортаж з того світу / Роман Гермаківський // Львівська газета. — 2009. — 24 червня.

8. Дзик Т. Ад'ютант диявола / Тетяна Дзик // Сумно? — 18.08.2009. — Режим доступу : <http://sumno.com/literature-review/adyutant-dyavola/>.
9. «Інший світ»: Етика для людей і звірів // Zaxid.net. — 15.10.2010. — Режим доступу : http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?inshiy_svit_etika_dlya_lyudey_i_zviriv&objectId=1113541.
10. Ірванець О. Книжка з іншого світу. Автобіографія, вона ж роман-виховання Густава Герлінга-Грудзінського / Олександр Ірванець // Україна Молода. — 2010. — 29 листопада.
11. Коваленко О. 255 днів у в'язниці з користю для особистості / Олена Коваленко // Друг читача. — 22.09.2009. — Режим доступу : <http://vsiknygy.net.ua/review/4318/>.
12. Коцарев О. «Польський Багрянний» / Олег Коцарев // Книги-XXI. — 27.04.2011. — Режим доступу: http://www.books-xxi.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=102&Itemid=42.
13. Любка А. Репортаж з пекла / Андрій Любка // ЛітАкцент. — 2011. — 16 лютого. — Режим доступу : <http://litakcent.com/2011/02/16/reportazh-iz-pekla/>.

14. Мальцев Л. Между Россией и Западом: традиция экзистенциализма в творчестве Г. Херлинг-Грудзинского / Леонид Мальцев. — Калининград : Изд-во РГУ им. И. Канта, 2008. — 241 с.
15. Маринович. М. Исторична пам'ять і моральні виклики сучасності / Мирослав Маринович; [доповідь на науково-практичній конференції «Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті». Вінниця, 19 травня 2011 року]. — Режим доступу : maidan.org.ua/static/mai/1306170491.html.
16. Міхнік А. Про книгу «Бесіди з катом» К. Мочарського / Адам Міхнік // ЛітАкцент. — 11.11.2009. — Режим доступу : <http://litakcent.com/2009/11/11/kazimezh-mocharskyj-besidy-z-katom-2/>.
17. Мочарський К. «Бесіди з катом» / Казімеж Мочарський; [пер. з пол. Олеса Герасима]. — Чернівці : Книги-XXI, 2009. — 328 с.
18. Мочарский К. Разделы из книги «Разговоры с палачом» / Казімеж Мочарский // Знамя. — 1987. — № 5.
19. Пінчевська Б. Кат в очікуванні смерті / Богдана Пінчевська // Дзеркало тижня. — 2010. — № 2. — 23 січня.
20. Поліковська Ю. Г. Герлінг-Грудзінський. Інший світ. Советські записки / Юлія Поліковська // Дух і Літера. — 2011. — № 23. — С. 224–227.
21. Спогади поляків із в'язниць, таборів і заслань в СРСР: Г. Герлінг-Грудзінський з книги «Інший світ»; [пер. Юрія Андруховича] // *Всесвіт*. — 1993. — № 2.
22. Херлинг-Грудзинский Г. Белая ночь любви Театральная повесть / Густав Херлинг-Грудзинский; [пер. з пол. Алексея Михеева] // *Иностранная литература*. — 2000. — № 8.
23. Херлинг-Грудзинский Г. Иной мир: Советские записки / Густав Херлинг-Грудзинский; [пер. з пол. Наталии Горбаневской]. — London : Overseas Publications Interchange, 1989.
24. Шмаглевська С. Біла троянда. Дими над Біркенау. Повісті / Софія Шмаглевська. — Київ : Дніпро, 1990. — 461 с.
25. Шутяк Л. На колінах — лише перед Богом / Лілія Шутяк // Молодий буковинець. — 18.08.2009. — Режим доступу : <http://www.molbuk.com/vnomer/kultura/20380-na-kolinakh-lishe-pered-bogom.htm>.